جامعه شناسی تاریخی
دوره ١٤، شماره ٢، پاییز و زمستان ١٤٠١
مقاله علمی پژوهشی
صفحه ٣٥٣-٣٨١

نظام خانوادهٔ ایرانی در منظومه‌های پهلوانی پس از *شاهنامه*

موسی کیخا[1]، زهرا اختیاری*[2]، ابوالقاسم قوام[3]

(دریافت: ١٣٩٩/٠٧/١٥ پذیرش: ١٤٠٣/٠٨/٢٨)

چکیده

خانواده اصلی‌ترین نهاد جامعه است و در همهٔ زمان‌ها و مکان‌ها، شکلی از آن دیده می‌شود. متون روایی ادبیات کلاسیک ایران جدا از ارزش‌های زیبایی‌شناختی، می‌تواند منبع مهمی در بازشناسیِ تاریخی نظام خانواده در ایران باشد. منظومه‌های پهلوانی، مثل بسیاری از منظومه‌های غنایی و تعلیمی، جهان خانواده و ارتباط خانوادگی را درون‌مایهٔ بسیاری از روایت‌های خود قرار داده است؛ به‌عبارت‌دیگر نظام خانواده یکی از مضامین فرامتنی و پس‌زمینه‌ای منظومه‌های پهلوانی است. کشف و تبیین ساختار خانواده در این متون، به‌مثابهٔ فهم عناصر تشکیل‌دهندهٔ بنیادهای فرهنگی یک ملت، می‌تواند در فهم باستان‌شناختی آن، کلیدی به دست جامعه‌شناسان و محققان تاریخی خانواده دهد. ازاین‌رو در این جستار سعی می‌شود با روش توصیف، تحلیل محتوا و مقایسه ازیک‌سو ساختار و کارکردهای نظام خانوادهٔ ایرانی و صورت‌ها و معیارهای ازدواج در منظومه‌های پهلوانی پس از *شاهنامه* (*بانوگشسب‌نامه*، *برزونامه*، *بهمن‌نامه*، *فرامرزنامه*، *کوش‌نامه* و *گرشاسب‌نامه*) بررسی شود. در این منظومه‌ها تشکیل خانواده یک ضرورت است که نقش بازتولید، حراست و نگهداری، جامعه‌پذیری، کنترل‌کنندهٔ رفتار جنسی، عطوفت و انس و آماده‌سازی پایگاه اجتماعی را بر عهده دارد. ازدواج سیاسی، پنهانی، ازدواج با زنان اسیر، ازدواج از طریق خرید همسر و ازدواج براساس سنت حماسی از مهم‌ترین شکل‌های ازدواج در این منظومه‌ها هستند.

واژه‌های کلیدی: نظام خانواده، ازدواج، کارکرد، معیار، منظومه‌های پهلوانی.

---

١. دانش‌آموختهٔ دورهٔ دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دکتر شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

٢. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دکتر شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسندهٔ مسئول) *E-mail: ekhtiari@um.ac.ir

٣. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دکتر شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

۱. مقدمه

منظومه‌های پهلوانی نمایانگر تمدن گذشتهٔ یک ملت است. به همین جهت در آن افزون بر توصیف پهلوانی‌ها و مردانگی‌های قوم، عادات، فرهنگ و اخلاق آن قوم نیز معرفی می‌شود. این جامعیت سبب شده که ادب حماسی در کنار مضامین و کنش‌های پهلوانی، از مضامین و کنش‌های تعلیمی و اخلاقیات نیز سرشار باشد (صفا، ۱۳٦۹، ص. ۹). منظومه‌های پهلوانی اگرچه به‌مثابهٔ روایت‌هایی زیبایی‌شناختی ـ ادبی در محدودهٔ یک ژانر ویژه قابل‌بررسی‌اند، اما این متون، نمایانگر سنت‌ها، نظام‌ها، نهادها و نمادهای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی یک ملت‌اند. بنابراین با تحلیل و توصیف آن‌ها می‌توان ساختارهایی را کشف کرد که بخشی از سرگذشت بنیادهای فرهنگی یک ملت را تشکیل می‌دهند.

خانواده را معمولاً اصلی‌ترین نهاد جامعه به‌شمار می‌آورند. اهمیت این نهاد از آن جهت است که نقش بازتولید و جامعه‌پذیری اعضای جامعه را به عهده دارد و در همهٔ جوامع دیده می‌شود، اما شکل و کارکرد خانواده (برای حفظ و نگهداری جامعهٔ بزرگ‌تر) در زمان‌ها و مکان‌های مختلف متفاوت است. این تفاوت‌ها به همان اندازهٔ سیستم‌های خانوادگی ما طبیعی به نظر می‌رسند (عضدانلو، ۱۳۸٤، ص. ۲۷۲).

نظام اخلاقی و رفتاری خانواده اگرچه در طول تاریخ دگرگون می‌شود، اما این دگرگونی‌ها براساس گسست‌های تاریخی و تغییر گفتمان‌ها اتفاق می‌افتد. به دو شکل «درزمانی»[۱] و «هم‌زمانی»[۲] می‌توان جهان خانوادهٔ امروز را شناخت. اینکه جهان خانوادهٔ امروزهٔ ما ایرانیان، نظام‌های اخلاقی، تربیتی و رفتاری خود را از کجا آورده است، ما را معطوف به خاستگاه تاریخی و «درزمانی» خانواده می‌کند؛ بنابراین جست‌وجوی خاستگاهی می‌تواند به ما کمک کند تا برساخت[۳] خانوادهٔ امروز را بهتر درک کنیم. به‌عبارت‌دیگر فهم «هم‌زمانی» نظام اخلاقی و رفتاری خانواده به‌گونه‌ای وابسته به فهم «درزمانی» خانواده است؛ ازاین‌رو نظریه‌های جامعه‌شناسی خانواده برای شناخت «درزمانی» نظام

خانواده در ایران نیازمند متونی هستند که به شکل تاریخی نظام اخلاقی و رفتاری خانوادهٔ ایرانی را بازنمایی کرده باشد.

یکی از مهم‌ترین منابعی که در فهم باستان‌شناختی و تاریخی نظام خانواده در ایران می‌تواند کلیدی به دست جامعه‌شناسان و محققان تاریخی خانواده دهد، منظومه‌های پهلوانی هستند. *شاهنامه* مهم‌ترین سندی است که با شرح و تفصیل، مسائل مربوط به نظام خانواده را از دوره‌های اسطوره‌ای و تاریخیِ پیش از اسلام تا ساسانیان به‌دست می‌دهد (روح‌الامینی، ۱۳۹٤، ص. ۱٤۷). منظومه‌های پهلوانی زیرمجموعه و پیرو *شاهنامه* هستند (مجمل‌التواریخ و قصص، ۱۳۸۹، ص. ۲). ازاین‌رو در این مقاله کوشش می‌شود نظام خانوادگی ایران در منظومه‌های پهلوانی پس از *شاهنامه* بررسی شود. نویسندگان[٤] برای دست‌یابی به این اهداف دو پرسش را بررسی می‌کنند: نظام ازدواج در منظومه‌های پهلوانی پس از *شاهنامه* چگونه است؟ کارکردها، معیارها و صورت‌های ازدواج در منظومه‌های پهلوانی چیست؟

۱ ـ ۱. چارچوب نظری و روش کار

پیش از آنکه علوم اجتماعی جدید شکل گیرد، اخلاق و نظام خانواده در زیرمجموعهٔ حکمت عملی قرار می‌گرفت و از آن به‌عنوان «تدبیر منزل» یاد می‌کردند. از نیمهٔ دوم قرن نوزدهم مطالعهٔ خانواده یکی از مهم‌ترین حوزه‌های جامعه‌شناسی قرار گرفت. جامعه‌شناسان بدون هیچ‌گونه ارزش‌گذاری کارکردها و دگرگونی‌های خانواده، صورت‌های ازدواج، روابط اعضای خانواده با یکدیگر و ... را بررسی کردند.

روش این مقاله توصیف، تحلیل محتوا و تطبیق است. بدین منظور براساس جامعه‌شناسی خانواده، نظام خانوادهٔ ایرانی در منظومه‌های پهلوانی پس از *شاهنامه* تحلیل، تجزیه و معرفی می‌شود.

گرچه تأکید این مقاله در بررسی نظام خانواده به منظومه‌های پهلوانی پس از *شاهنامه*

(*بانوگشسب‌نامه*، *برزونامه*، *بهمن‌نامه*، *فرامرزنامه*، *کوش‌نامه* و *گرشاسب‌نامه*) است، اما در بسیاری موارد به *شاهنامه* به‌عنوان مهم‌ترین منظومهٔ حماسی ایران نیز استناد شده است. نکتهٔ دیگر اینکه سرایندگان برخی از منظومه‌های پهلوانی به‌طور دقیق مشخص نیست، برخی منظومه‌ها نیز (*بهمن‌نامه* و *کوش‌نامه*) از یک سراینده‌اند؛ بنابراین برای وحدت رویه در ارجاعات درون‌متنی نام منظومه، شمارهٔ صفحه و شمارهٔ بیت آمده است.

۲. پیشینهٔ تحقیق

تا آنجا که بررسی شد تاکنون دربارهٔ ساختار خانوادهٔ ایرانی در منظومه‌های پهلوانی پژوهشی مستقل صورت نگرفته است، اما برخی پژوهشگران در تحقیقات خود به گوشه‌ای از آنچه به این پژوهش مربوط است، اشاره کرده‌اند. این تحقیقات نیز غالباً دربارهٔ *شاهنامه* است و در پاره‌ای موارد به منظومه‌های پهلوانی پرداخته شده است.

مظاهری در کتاب *خانوادهٔ ایرانی در دوران پیش از اسلام* (۱۳۷۷) به *شاهنامه* به‌عنوان یکی از منابع مهم پژوهش استناد می‌کند.

آیدنلو در مقالهٔ «چند بن‌مایه و آیین مهم ازدواج در ادب حماسی» (۱۳۸۷) هشت نمونه از بن‌مایه‌ها و آیین‌های ازدواج را در *شاهنامه* و منظومه‌های پهلوانی و چند متن منثور معرفی و تحلیل کرده است.

باباصفری و منوچهری در مقالهٔ «موضوعات غنایی در منظومه حماسی بهمن‌نامه» (۱۳۹۱) موضوعات غنایی در *بهمن‌نامه* را به‌صورت الفبایی بررسی کرده و در یک قسمت کوتاه داستان‌های عاشقانهٔ *بهمن‌نامه* را تحلیل کرده‌اند.

رویانی در مقالهٔ «تشابهات ویس و رامین و بهمن‌نامه» (۱۳۹۱) فقط بخش اول *بهمن‌نامه* را به‌عنوان یک داستان عاشقانه با ویس و رامین مقایسه کرده و به سایر ازدواج‌ها و نوع روابط خانوادگی اشاره‌ای نکرده است.

روح‌الامینی در مقالهٔ «ساختار فرهنگی و اجتماعی ازدواج‌های شاهنامه» (۱۳۹٤) ساختار ازدواج‌های *شاهنامه* را بر پایهٔ مردم‌شناسی بررسی و تحلیل کرده است.

پناهی و کدخدایی در مقالهٔ «ساختار خانوادهٔ ایرانی در دورهٔ ساسانی» (۱۳۹۸) *شاهنامه* را یکی از منابع مهم برای مطالعهٔ ساختار خانواده در ایران باستان معرفی کرده‌اند.

۳. نظام ازدواج در منظومه‌های پهلوانی

کانون خانواده با ازدواج شکل می‌گیرد. ازدواج عملی است که پیوند دو جنس مخالف را بر پایهٔ روابط پایای جنسی شکل می‌دهد و به‌موجب انعقاد قراردادی اجتماعی مشروعیت می‌یابد (ساروخانی، ۱۳۸۲، ص. ۲۳). خانواده در طول تاریخ جایگاه و منزلتی والا داشته است. این نهاد اجتماعی همواره مورد اهتمام ادیان الهی بوده، به‌گونه‌ای که بخش قابل‌توجهی از آموزه‌ها و تعالیم ادیان به آن اختصاص دارد (عبدالملکی، ۱۳۹۷، ص. ۳٦). قرآن کریم زوجیت عمومی اشیا را به‌طور عام و زوجیت گیاهان و جانوران را به‌طور خاص ذکر کرده است. انسان هم به‌گونه‌ای آفریده شده است که ناگزیر از جفت‌جویی است: «وَ مِنْ کُلِّ شَیْءٍ خَلَقْنا زَوْجَیْنِ لَعَلَّکُمْ تَذَکَّرُونَ: و از هر چیز جفتی بیافریده‌ایم باشد که عبرت گیرید» (ذاریات: ٤۹).

در منظومه‌های پهلوانی ازدواج و تشکیل خانواده یک ضرورت است. سرایندگان با الهام از آیات و روایات اسلامی بر ازدواج تأکید می‌کنند:

جهان را فزایش ز جفت آفرید که از یک فزونی نیاید پدید

(فردوسی، ۱۳۷۰، ج.۱/ ۱۳٦ ب ۷۰۷)

در منظومه‌های پهلوانی نیز زوجیت اشیا نشانهٔ یکتایی خداوند است. در این منظومه‌ها سرایندگان برای عینیت‌بخشی به مفهوم زوجیت از تجربیات محیط پیرامون خود بهره می‌برند و با بهره‌گیری از تمثیل به‌نوعی به تفسیر آیات قرآن نیز می‌پردازند:

به گیتی خداوند از آن شد پدید — که هر چیز را پاک جفت آفرید
جهان از دو حرف آمدست از نخست — سخن کم ز دو حرف ناید درست
خطی ناورد خامه‌ای بی دو سر — چو مرغی نگیرد هوا بی دو پر

(اسدی طوسی، ١٣٩٣، ص. ٣٧٦ ب ١٠ ـ ١٢)

٣ـ١. نظام خانواده در منظومه‌های پهلوانی

جامعه‌شناسان معتقدند که تشکیل خانواده حداقل شش کارکرد مثبت و حیاتی دارد: الف) بازتولید، ب) مراقبت و نگهداری، ج) جامعه‌پذیری، د) تنظیم رفتار جنسی، ه) حمایت عاطفی، و) آماده‌سازی پایگاه اجتماعی (عضدانلو، ١٣٨٤، صص. ٣٦ ـ ٣٧). در منظومه‌های پهلوانی هم نظام خانواده همین کارکردها را دارد.

٣ ـ ١ ـ ١. بازتولید

مردم برای تداوم خانواده و اجتماع نیاز به جایگزین کردن و جایگزین شدن دارند. نظام خانواده از طریق تولیدمثل این مهم را انجام می‌دهد (عضدانلو، ١٣٨٤، ص. ٣٦). یکی از انگیزه‌های درونی تشکیل خانواده داشتن فرزند و درنتیجه بقای نوع است. ایرانیان باستان برای تداوم نسل به‌ویژه بر زایش فرزند پسر تأکید فراوان داشته‌اند. هرودت می‌نویسد پارسی بهترین صفت زن را پس از رشادت در این می‌داند که پسران زیاد به دنیا آورد (پیرنیا، ١٣٩١، ص. ١٢٥٤).

در منظومه‌های پهلوانی مهم‌ترین دلیل ازدواج داشتن فرزند و حفظ نسل است تا جایی که عده‌ای تنها وظیفهٔ زن را در داستان‌های حماسی، تولید فرزند آن هم پسر برومند دانسته‌اند (رنجبر ١٣٦٣، ص. ١٧٨). در *گرشاسب‌نامه* بعد از آگاهی کورنگ از ازدواج دخترش با جمشید تنها دل‌خوشی جمشید از او این نوید است که گوهر آن‌ها به هم پیوند خورده است و کورنگ از نسل جمشید فرزندانی بلندآوازه خواهد داشت:

ازاین‌پس دهد بوسه ماه افسرت — هم از گوهر من بود گوهرت
بود نامداری دلیر و سترگ — وز این تخمه خیزد نژادی بزرگ

(اسدی طوسی، ۱۳۹۳، ص. ٦٢، ب ٥٣ ـ ٥٤)

در منظومه‌های پهلوانی مهم‌ترین هدف از تولیدمثل (فرزند پسر) جاودانگی نام و نژاد بوده است (همان، ص. ۱۹۷، ب ۱۳۸)

اندیشهٔ زنده ماندن نام و نیک‌نامی جزو دغدغه‌های اصلی شاهان ساسانی و نیز دین مزدیسنا به‌شمار می‌آمده به‌طوری‌که خیلی از بناهای دورهٔ ساسانی اعم از آتشکده و... به‌منظور تداوم خاندان و یا زنده نگه‌داشتن نام بانی آن بنا می‌شد، در دین مزدیسنا هم قوانین فقهی و حقوقی بسیاری برای عدم انقطاع اولاد ذکور و تداوم نام و دودمان و خاندان وضع شده است (رویانی، ١٣٩٦، ص. ۷۰).

در منظومه‌های پهلوانی «نام»، بازتاب هر نوع قضاوت نیک و بد در زمان حیات یا پس از مرگ اشخاص است و استقامت و پایداری، شجاعت، نیکی، مهرورزی، سخاوت و همهٔ فضایل یا رذایل انسان را در خویش زنده و پایدار می‌کند. نام استمرار هویت پدر در فرزند است (رستگار فسایی، ۱۳۸۰، صص. ۲۵ ـ ٢٦). درواقع تمام اصالت‌های خانوادگی در «نام» خلاصه می‌شود (فلاح، ۱۳۸۹، ص. ۲۱۸)، به همین جهت پس از مرگ پدر، پسر جانشین وی می‌شود (اسدی طوسی، ۱۳۹۳، ص. ٤٠٢ ب ٤٣). اگر فرزندی نام و رسم پدر را رها کند وی را بیگانه می‌خوانند نه خویشاوند:

پسر کو ندارد نشان پدر — به بیگانه خوان و مخوانش پسر

(ایرانشاه بن ابی الخیر، ۱۳۷۰، ص. ۱۲، ب ۲۰۵)

۳ ـ ۱ ـ ۲. مراقبت و نگهداری

یکی از ساحت‌های اساسی نیاز انسان در همهٔ ادوار زندگی مراقبت‌های زیستی است. خانواده محیطی فراهم می‌آورد که تمام این نیازها (گرما، غذا، پناهگاه، مراقبت و نگهداری) برآورده شود (عبدالملکی، ۱۳۹۷، ص. ۹). کارکرد مراقبتی خانواده در منظومه‌های پهلوانی تمام اعضای خانواده (به‌ویژه کودکان)

جامعه‌شناسی تاریخی ـــــــ

خانواده اولین بستر اجتماعی برای فعلیت یافتن قابلیت‌ها و استعدادها و توانایی‌های انسان است و بخش عظیمی از ابعاد شخصیت افراد همچون رفتارهای اجتماعی، مسئولیت‌پذیری، تحمل و بردباری در برابر دیگران و واکنش‌های عاطفی در آن شکل می‌گیرد (نوابخش، ۱۳۹۰، ص. ۳۳). الگوسازی، پند و اندرز، راهنمایی برای کمک کردن، انتساب صفات معین اجتماعی، تنبیه و تشویق و آموزش و همدلی از مهم‌ترین شیوه‌های تربیتی در جامعه‌پذیری کودک است (نانسی آیزنبرگ به‌نقل از ذوالفقاری زعفرانی، ۱۳۸۹، ص. ۱۵۳).

در منظومه‌های پهلوانی کانون خانواده مهم‌ترین نهاد برای جامعه‌پذیری افراد است. والدین برای آموزش مسائل اجتماعی به فرزندانشان به پرورش جسم و روح آنان اهتمام می‌ورزند و از این طریق مفاهیم اجتماعی، اخلاقی و تربیتی مثل علاقه به دانش، خردورزی و بزرگ‌منشی، صلح و دوستی، نیکویی ورزیدن، مهربانی و ادب، تواضع و ایران‌دوستی را به فرزندان‌شان می‌آموزند. پند و اندرز و بازی و ورزش دو شیوهٔ مهم برای پرورش جسم و روح و درنتیجه جامعه‌پذیر کردن افراد در منظومه‌های پهلوانی است:

۳ ـ ۱ ـ ۳ ـ ۱. اندرز

اندرز یا پند به سخنانی گفته می‌شود که از سوی شخص برجسته‌ای خطاب به فرزند، ندیمان، مردم جهان و ... بیان شود (Shaked & Safa, 2011, p.1). اندرزها مبتنی بر هنجارهای اجتماعی و حاصل تجربه‌های مهم زندگی است که راه زیستن و آزمودن گیتی را آموزش می‌دهند؛ بنابراین اندرزها نمایانگر آداب و رسوم و حکمت و جنبه‌های مختلف حیات جامعه و تفکر قومی است (مزداپور، ۱۳۸٦، صص. ۱۳ ـ ۱٦).

اندرزها از مهم‌ترین درون‌مایه‌های منظومه‌های پهلوانی هستند؛ چنان‌که بهترین قسمت *شاهنامه* اشارات اخلاقی و نصایحی است که فردوسی به خوانندگان عرضه کرده است (صفا، ۱۳٦۹، صص.

٢٥٨ ـ ٢٦٠).

در منظومه‌های پهلوانی اندرزدهندگان و مخاطبان اندرزها متفاوت‌اند. گاهی سراینده به تمام مخاطبان اندرز می‌دهد، گاهی پادشاه به زیردستان پند می‌گوید و... . گاهی نیز والدین در موقعیت‌های مختلف آداب و هنجارهای اخلاقی، فرهنگی و اجتماعی را که حاصل سال‌ها دانش و تجربه و آزمون در حیات خوشان بوده به فرزندانشان می‌آموزند. چنان‌که پدر گرشاسب آداب سفر را این‌گونه به فرزندش (گرشاسب) می‌آموزد:

به ره چون شوی هیچ تنها مپوی — نخستین یکی نیک همره بجوی
کجا رفت خواهی ببر بردنی — بپرهیز و مَستان ز کس خوردنی
چو تنها بُوی رنج‌دیده بسی — ماده اسب تا برنشیند کسی
مشو در ره تنگ هرگز سوار — ز دزدان بپرهیز در رهگذار

(اسدی طوسی، ١٣٩٣، ص. ٢٠٠، ب ٧ ـ ١٠)

٣ـ ١ ـ ٣ ـ ٢. ورزش و بازی

بازی عبارت است از هر نوع فعالیتی که برای تفریح و خوشی و بدون توجه به نتیجهٔ نهایی صورت می‌گیرد. بازی سبب می‌شود افراد جهان پیرامون خود را بشناسند، به توانایی‌های خود و دیگران پی ببرند، نحوهٔ رفتار با دیگران را بیاموزند، حس همکاری را فراگیرند و به تطابق اجتماعی دست یابند (رنجه بازو، ١٣٦٩، ص. ٨٠).

ایرانیان باستان راستی و درستی را در نیرومندی می‌دیدند و با سستی و ناراستی بیگانه بودند و همواره می‌خواستند که به‌طور مؤثر به مردم و جامعه خدمت کنند و پیوسته به دنبال دست یافتن به این خواست بودند (ایرانی، ١٣٣٤، صص. ٧٤ ـ ٧٧). در منظومه‌های پهلوانی راستی و درستی با نیرو و تندرستی همراه است و کجی و ناراستی زاییدهٔ سستی و کاهلی است، به همین جهت در این منظومه‌ها پرورش جسم اهمیت زیادی دارد:

ز نیـــــرو بـــــود مـــــرد را راســـــتی ز سســـــتی دروغ آیـــــد و کاســـــتی

(فردوسی، ۱۳۷۰، ج.٤/ ص. ١٣٦، ب ١١٣٢)

در منظومه‌های پهلوانی ورزش‌ها و بازی‌هایی نظیر چوگان، کشتی، شکار و ... زیاد دیده می‌شود. این بازی‌ها علاوه بر پرورش جسم، هم در تنظیم نیروی فکر و دقت عمل و هم در ایفای وظایف اجتماعی مؤثر بودند، به‌گونه‌ای که فراگیری این فنون اوصافی چون وطن‌دوستی، دفاع از مرزهای کشور، لشکرکشی، سلحشوری، جنگ‌آوری و حفظ وحدت ملی کشور را در اشخاص تقویت می‌کرده است (وکیلیان، ۱۳۸۱، ص. ۱۹).

۳ـ۱ـ٤. تنظیم رفتار جنسی

یکی از مهم‌ترین غرایز بشر، غریزهٔ جنسی است. غریزهٔ جنسی در دوران بلوغ و نوجوانی با گرایش به جنس مخالف بروز می‌یابد و به معنای میل فطری، روانی و فیزیکی است که فرد را به جهت خاصی به حرکت درمی‌آورد و به رفتار جنسی منجر می‌شود (کجباف، ١٣٨٤، ص. ١١٤). نظام ازدواج و خانواده وسایل تنظیم رفتار جنسی را فراهم می‌کند و مانع روابط جنسی تصادفی و خارج از قاعده می‌شود (عبدالملکی، ۱۳۹۷، ص. ۸).

در منظومه‌های پهلوانی ازدواج تنظیم‌کنندهٔ رفتارهای جنسی است. درواقع ازدواج یک عمل زناشویی است؛ یعنی دور کردن جامعه از فساد. کارکرد اجتماعی ازدواج سبب آرامش و امنیت می‌شود؛ بنابراین یک ضرورت اجتماعی و عامل آرامش و پارسایی به‌ویژه برای زنان است. پرهیز از ازدواج بی‌گمان احتمال آلودگی جامعه را بالا می‌برد:

ولیکن چنان آمد ای ماه چهر — که یزدان چنین راند کار سپهر
که زن را به شوی است آرام و جاه — چو بی شوی باشد کند زن گناه
چو بی شوی باشد زن پارسا — اگر زیردست است اگر پادشا
هر آن زن که شویش نیاید به چنگ — همه تخمه آلوده دارد به ننگ

(ایرانشاه بن ابی الخیر، ١٣٧٧، ص. ٤٠٨، ب ٤٨٦٥، ٤٨٦٢)

پس از ازدواج نیز بنیان زناشویی بر وفاداری زوجین نسبت به یکدیگر استوار است (ایرانشاه بن ابی الخیر، ١٣٧٠، ص.١٣٢، ب ٢٠١٧). خیانت و برقراری روابط فرازناشویی بنیان خانواده را سست می‌کند. کتایون یکی از زنان خیانت‌کاری است که با ارتباط برقرار کردن با لؤلؤ پیمان زناشویی با بهمن را زیر پا نهاد. همین امر سبب گسست بنیان خانواده و جدایی آن دو از یکدیگر شد (همان، ص. ١٧٩، ب ٢٨٣٨ ـ ٢٨٤٥).

٣ـ١ـ٥. حمایت عاطفی

نیازهای عاطفی یکی از ضروری‌ترین نیازهایی است که از آغاز تا انجام زندگی بشر همراه اوست. یکی از عواملی که انسان را به‌سوی ازدواج و تشکیل خانواده سوق می‌دهد نیاز به حمایت‌ها و همراهی عاطفی دیگران است (چراغی کوتیانی، ١٣٨٨، ص. ٤٦). علاوه بر آن «نیرومندترین عامل دوام و رشد خانواده عاطفه و محبت اعضای خانواده به یکدیگر است. بنابراین به‌حکم عقل اگر زندگی خانوادگی ضرورت داشته باشد بهترین عامل برای استحکام و بقای آن برانگیختن عواطف متقابل افراد خانواده نسبت به یکدیگر است» (مصباح، ١٣٧٧، ص. ٧٢).

در منظومه‌های پهلوانی خانواده منبع مهمی برای تأمین نیازهای عاطفی است. در این منظومه‌ها اعضای خانواده (مرد و زن، والدین با فرزندان) عمیق‌ترین روابط عاطفی را تجربه می‌کنند.

۳ـ۱ـ۵ـ۱. روابط عاطفی بین مرد وزن

مهم‌ترین اصل برای شروع زندگی‌های مشترک در منظومه‌های پهلوانی، عشق و محبت است. فردوسی ازدواجی را که به مُهر مِهر ممهور نیست بی‌اساس می‌داند (چوبینه، ۱۳۷۷، ص. ۲۵۷). این عامل بی‌گمان بنیان بقای زندگی را مستحکم‌تر می‌سازد:

چو ز ایشان یکی برگزیند به مهر — نگرداند از مهر او نیز چهر
چو یابد پسندیدهٔ خویشتن — بدارد چون دیدهٔ خویشتن

(ایرانشاه بن ابی الخیر، ۱۳۷۷، ص. ۳٤۱، ب ۳٦۲٤ ـ ۳٦۲۵)

انس و الفت در طول زندگی نیز ضروری است (همان، ص. ۱۹۷، ب ۸٦۹). بهترین زندگی‌ها آن است که در آن روابط عاطفی عمیقی بین زن و شوهر برقرار است. ابراز محبت کلامی یا کتبی، خیرخواهی، برآوردن آرزوهای همسر، اشک ریختن و گریستن در فراق همسر، حفظ اسرار همسر، گرامی داشتن همسر و هدیه فرستادن برای همسر از مهم‌ترین شیوه‌های تقویت روابط عاطفی همسران با یکدیگر در منظومه‌های پهلوانی است.

۳ـ۱ـ۵ـ۲. روابط عاطفی والدین با فرزندان

در منظومه‌های پهلوانی رابطهٔ والدین با فرزندان عاطفی و توأم با تکریم است و در گفتار و رفتار آنان به‌خوبی نشان داده شده است. یکی از نشانه‌های رفتارهای عاطفی والدین مورد خطاب قرار دادن فرزندان با واژه‌های محبت‌آمیزی نظیر جان باب (ایرانشاه بن ابی الخیر، ۱۳۷۰، ص. ۱۹۳، ب ۳۰۲۸)، گرامی پسر (همان، ص. ٤۵۵، ب ۷۷۱۵)، گرامی دلیر (ایرانشاه بن ابی الخیر، ۱۳۷۷، ص. ۲۸۲، ب ۲٤۷٦ ـ ۲٤۸۰)، دیده (ایرانشاه بن ابی الخیر، ۱۳۷۰، ص. ٤۵، ب ٤۹٤)، نور چشمان (*بانوگشسب‌نامه*، ۱۳۹۳، ص. ۷۰، ب ۹۰) و... است.

نشانهٔ دیگر عمیق بودن انس و الفت بین والدین و فرزندان تکریم و احترام به آن‌ها در رفتار است.

پدران به فرزندان شخصیت می‌دهند و در مقابل دیگران آن‌ها را بزرگ جلوه می‌دهند (ایرانشاه بن ابی الخیر، ١٣٧٠، ص. ٥٥، ب ٦٦٠)، به دیدگاه‌هایشان اهمیت می‌دهند و آن‌ها را می‌پذیرند (*فرامرزنامه*، ١٣٨٢، صص. ٦٦ ـ ٦٥، ب ١٧٠ ـ ١٦٦)؛ و برای موفقیتشان در انجام امور دعا می‌کنند (کوسج، ١٣٨٧، ص. ١٤٥، ب ٢٢٠٥ ـ ٢٢٠٢). همچنین با بدرقه کردن (*فرامرزنامه*، ١٣٨٢، ص. ٦٣، ب ١٣٥)، به استقبال رفتن (اسدی طوسی، ١٣٩٣، ص. ١٩١، ب ٥ ـ ٤)، دربر گرفتن و بوسیدن (ایرانشاه بن ابی الخیر، ١٣٧٧، ص. ٣٩٧، ب ٤٦٥٧ ـ ٤٦٥٦؛ *فرامرزنامه*، ١٣٨٢، ص. ٦٥، ب ١٦٥)، هدیه فرستادن (اسدی طوسی، ١٣٩٣، ص. ٢٩٠، ب ٥٢ ـ ٥١)، اشک غم ریختن در زمان وداع (ایرانشاه بن ابی الخیر، ١٣٧٧، ص. ٣٩٧، ب ٤٦٥٧؛ *فرامرزنامه*، ١٣٨٢، ص. ٦٧، ب ١٨٨) و اشک شوق ریختن در هنگام ملاقات، محبت و علاقه خود را به فرزندانشان نشان می‌دهند (*فرامرزنامه*، ١٣٨٢، ص. ٧٦، ب ٣٤١ ـ ٣٤٢).

اوج محبت والدین نسبت به فرزندان را زمانی می‌بینیم که فرزندی در غم و اندوهی گرفتار باشد. در این موقع پدر هرگز تحمل رنج و اندوه فرزند را ندارد. به همین جهت برای زدودن غم از چهره فرزند از هیچ کوششی فروگذار نمی‌کند؛ زمانی که آذربرزین در بند بهمن گرفتار است زال زر برای رهایی او از بند تلاش زیادی می‌کند و چون به نتیجه نمی‌رسد آرزو می‌کند که او به‌جای فرزندش در بند باشد.

مرا کاشکی شاه فرمانروا *به بستی به‌جایش به زندان نوا*

(ایرانشاه بن ابی الخیر، ١٣٧٠، ص.٤٥٥، ب ٧٧١٣)

٣ـ١ـ٦. آماده‌سازی پایگاه اجتماعی

پایگاه اجتماعی[٦] بر مقام و موقعیت افراد در ساختار اجتماعی دلالت دارد (عضدانلو، ١٣٨٤، ص. ١٤٧). در ایران باستان موقعیت اجتماعی خانواده تعیین‌کنندهٔ پایگاه اجتماعی فرزندان بوده است. جامعه در ایران باستان طبقاتی و صنفی بوده است و هر خانواده‌ای در جایگاه اجتماعی ثابت شده و

هر فردی در قالب بستهٔ طبقهٔ صنفی، برای ابد محصور می‌ماند. طبق همین سنت افراد هر طبقه موظف بودند شغل و حرفهٔ پدران خود را فراگیرند (کریستین سن، ۱۳۷۷، صص. ۱٤۹ ـ ۱۷۰).

در منظومه‌های پهلوانی نیز پایگاه اجتماعی افراد براساس موقعیت خانوادگی آنان مشخص می‌شده است. در این دوران وراثت نقش تعیین‌کنندهٔ اصلی را در پایگاه اجتماعی افراد داشته، به‌طوری‌که موقعیت هر فرد همراه با تولد او زاده می‌شده و گذر از یک طبقه به طبقهٔ دیگر ناممکن بوده است. یکی از مهم‌ترین مسائلی که در *شاهنامه* و سایر منظومه‌های پهلوانی به آن پرداخته شده، مسئلهٔ جانشینی پادشاه و جهان‌پهلوان است. در این منظومه‌ها نسبِ شاهی داشتن در انتخابِ جانشینِ پادشاه نقش محوری دارد؛ حتی حاکمان مستبدی مانند ضحاک و افراسیاب مشروعیت پادشاهی خود را علاوه بر زور براساس لقب شاهی خود توجیه می‌کنند (رستگار، ۱۳۸٤، ص. ۲۳).

چو روز پدر یکسر آید به سر به‌جایش نشاید کسی جز پسر گر

(اسدی طوسی، ۱۳۹۳، ص. ٤۰۲، ب ٤۳)

۳ ـ ۲. انواع ازدواج

ازدواج در ادوار مختلف تاریخی و در فرهنگ‌ها و رسوم مختلف صورت‌های گوناگونی داشته است. برخی از صورت‌های ازدواج عبارت‌اند از: ازدواج ربایشی، ازدواج از طریق خرید همسر، ازدواج مبادله‌ای، ازدواج آزمایشی، ازدواج با محارم، ازدواج اجباری، ازدواج موقت، ازدواج پنهانی، همسرگزینی آزاد، ازدواج یغمایی (اکبری، ۱۳۹٦، صص. ۲۷ ـ ۳۷) و ازدواج سیاسی (پاشایی فخری، ۱۳۹۲، ص. ٤۹).

شیوهٔ انتخاب همسر عاملی مؤثر در نگرش نسبت به همسر، نهاد خانواده و زندگی زناشویی است (میراحمدی، ۱۳۹۵، ص. ۵۳). منظومه‌های پهلوانی بیانگر فرهنگ و تمدن ایران است. در این منظومه‌ها ازدواج به‌عنوان یکی از نمادهای فرهنگ و تمدن به شکل‌های مختلف برگزار می‌شده است.

معیارهای انتخاب همسر در هر کدام از این شیوه‌ها متفاوت بوده و در نوع نگاه به همسر و نحوهٔ رفتار با او نیز مؤثر بوده است. مهم‌ترین شکل‌های ازدواج در منظومه‌های پهلوانی عبارت‌اند از: ازدواج سیاسی، پنهانی، ازدواج با زنان اسیر، ازدواج از طریق خرید همسر و ازدواج براساس سنت حماسی.

۳ـ۲ـ۱. ازدواج سیاسی

یکی از ازدواج‌هایی که در طول تاریخ مورد توجه حاکمان و شاهزادگان بوده، ازدواج سیاسی است. این ازدواج‌ها جهت ایجاد یا تحکیم روابط، جلوگیری از خطر جنگ، جلب حمایت، استواری دولت، میل به فراوانی ثروت و مکنت و ازدواج با هم‌شأن صورت می‌گرفت (عبدالملکی، ۱۳۹۷، ص. ۸۹). در این ازدواج‌ها، زنان طبقهٔ ممتاز به‌دلیل داشتن ثروت و مکنت و موقعیت اجتماعی، وجه‌المصالحه قرار می‌گرفتند و بدون توجه به عواطف و احساسات آن‌ها و یا مشورت با آنان ازدواج شکل می‌گرفت (حجازی، ۱۳۷۰، ص. ۸۰).

یکی از ازدواج‌های رایج در منظومه‌های پهلوانی، ازدواج‌های سیاسی است. این ازدواج‌ها به شیوه‌های مختلف صورت گرفته و از حیث معیار ازدواج و نگرش به همسر نیز با یکدیگر متفاوت‌اند. ازدواج بهمن و کتایون در *بهمن‌نامه* و ازدواج آبتین و فرارنگ در *کوش‌نامه* از برجسته‌ترین ازدواج‌های سیاسی در منظومه‌های پهلوانی است. این دو ازدواج تأثیر جبر سیاسی و عدم رضایتمندی طرفین، همچنین انتخاب دوسویه را در شکل‌گیری ازدواج و حتی ادامهٔ زندگی مشترک به‌خوبی نشان می‌دهد.

ازدواج بهمن با کتایون نمونه‌ای بارز از ازدواج‌های سیاسی است که بدون میل و رغبت دختر و صرفاً براساس جبر و ترس و با هدف حفظ حکومت صورت گرفته است.

اگر سر کشم کار گردد دراز — سپاه آورد گردد او رزم‌ساز
ولیکن چو چاره نبینم همی — خرد را به دل برگزینم همی
چو دانم که با رستمت پای نیست — به از سازگاری مرا رای نیست

(ایرانشاه بن ابی الخیر، ۱۳۷۰، ص. ۳۵ و ۳٦، ب ۳۰۵، ۳۳۵ ـ ۳۳٦)

اجبار سیاسی و اجتماعی و نادیده گرفتن احساسات دختران در این‌گونه ازدواج‌ها سبب شده است که آن‌ها اولاً از این ازدواج‌ها به‌عنوان ابزاری برای رسیدن به خواسته‌های شخصی خود نیز بهره ببرند. علاوه بر آن با تقابل با همسرِ خود پس از ازدواج، با برخی سنت‌ها نیز مقابله کنند؛ چنان‌که کتایون دلباختهٔ غلامی به‌نام لؤلؤ است، اما در هند ازدواج‌ها مبتنی بر کاست است. این بدان معناست که هر فردی باید با ازدواج در طبقه و گروه خود راه زندگی خود را طی کند (کاپادیا به نقل از لطیفی، ۱۳۹۰، ص. ٦١)؛ بنابراین جامعه اجازهٔ ازدواج کتایون و لؤلؤ را که از دو طبقهٔ متفاوت و متضاد باهم هستند، نمی‌دهد. به همین جهت کتایون اولاً از ترس فاش شدن راز مهرشان، ثانیاً برای رسیدن به وصال لؤلؤ به این ازدواج تن می‌دهد (ایرانشاه بن ابی الخیر، ۱۳۷۰، صص. ٤١ ـ ٣٢، ب ٤٢٤ ـ ٤٢٥، ٤٢٨، ٤٣١ ـ ٤٣٢). کتایون درنهایت با دسیسه بهمن را به شکار می‌فرستد و با لؤلؤ ارتباط برقرار می‌کند، بهمن را از تخت برکنار و لؤلؤ را به‌جای او بر تخت پادشاهی می‌نشاند (همان، صص.٧٥ ـ ١١٤، ب ٩٨٤ ـ ١٦٩٥).

ازدواج دیگر ازدواج آبتین و فرارنگ است. این ازدواج گرچه سیاسی است، اما بدون جبر و با انتخاب دوسویه انجام می‌شود. آبتین، فرارنگ را از پدرش؛ پادشاه بسیلا، خواستگاری می‌کند. پادشاه بسیلا با ازدواج موافقت می‌کند و پس از آن با اعلام رضایت دختر، ازدواج براساس آیین انجام می‌شود ((ایرانشاه بن ابی الخیر، ۱۳۷۷، ص. ۳۳۸ ـ ۳۵۱، ب ٣٥٦٤ ـ ٣٨٢١). این ازدواج سیاسی کاملاً براساس سنت انجام شده و به مهم‌ترین نوع ازدواج در ایران باستان شباهت دارد، زیرا اصلی‌ترین نوع ازدواج در ایران باستان ازدواجی بوده که با اجازهٔ پدر انجام می‌شده است و زن و شوهر یکدیگر را می‌پسندیدند، سپس عقد زناشویی را با آیین ویژه‌ای برگزار می‌کردند. این ازدواج را پادشاه زنی می‌نامیده‌اند (مزداپور، ۱۳۷۱، ص. ٤٤).

این ازدواج یکی از بهترین ازدواج‌ها در منظومه‌های پهلوانی است. در این ازدواج زن و شوهر در طول زندگی با یکدیگر رفتاری شایسته داشته‌اند. ثمرهٔ این ازدواج نیز فریدون است که حکومت

ظالمانهٔ ضحاکیان را از بین می‌برد و در روند شکل‌گیری داستان‌های پهلوانی نیز مؤثر بوده است.

٣ ـ ٢ ـ ٢. ازدواج پنهانی

ازدواج پنهانی یا خصوصی ازدواجی است که صرفاً با رضایت طرفین صورت می‌گیرد و در آن رعایت موازین شرعی و مقررات عرفی و قانونی ضروری نیست. این نوع ازدواج در مقابل ازدواج تنظیم‌شده قرار دارد و بیانگر انزوای اجتماعی و گسست پدیدهٔ زوجیت از جامعه است (ساروخانی، ١٣٨٢، ص. ٩٤).

در منظومه‌های پهلوانی برخی ازدواج‌ها صرفاً براساس علاقه و خواست طرفین و بدون اطلاع خانواده و به‌دور از چشم اجتماع صورت گرفته است. این ازدواج‌ها با پیشنهاد دختران صورت گرفته است. ازدواج دختر کورنگ‌شاه و جمشید در *گرشاسب‌نامه* و ازدواج دختر کوش پیل‌دندان با کنیانش در *کوش‌نامه* از این نمونه‌اند (اسدی طوسی، ١٣٩٣، ص. ٦٠، ب ١ ـ ٢٠؛ ایرانشاه بن ابی الخیر، ١٣٧٧، ص. ٤٠٧، ب ٤٨٤٧ ـ ٤٨٥١).

در ایران باستان چنین ازدواجی برای دختران مجاز بوده است، زیرا براساس آیین زرتشت دختر می‌تواند بدون رضایت ولی خود ازدواج کند. پدر نیز حق ندارد مانع ازدواج دخترش با کسی که خواهان ازدواج با اوست شود به چنین زنی خودسرزن می‌گفتند. پدر می‌توانست چنین دختری را از ارث محروم کند (لطیفی، ١٣٩٠، ص. ٦٩).

عامل اصلی این نوع ازدواج‌ها ترس و نگرانی بوده است و دختران برای حفظ جان خود یا همسرانشان این ازدواج‌ها را مخفیانه انجام می‌دادند و تا زمانی که دیگران آن را برملا نمی‌کردند، آن را آشکار نمی‌کردند. البته دلیل ترس‌ها و نگرانی‌ها متفاوت بوده است. چنانکه دختر کورنگ‌شاه به‌دلیل شناخته نشدن جمشید این راز را پنهان نگه داشت، زیرا ضحاک در تمام شهرها به دنبال او بود و چنانچه او را می‌یافت جان او را می‌گرفت.

اما دختر کوش پیل‌دندان از ترس پدرش این راز را مخفی نگه داشته بود، زیرا پدرش بر او شیفته شده بود و پس از آگاهی از این ازدواج کنیانش را کشت و دخترش را نیز مجازات کرد.

۳ ـ ۲ ـ ۳. ازدواج با زنان اسیر

در منظومه‌های پهلوانی هرگاه حاکمان در جنگی پیروز می‌شدند با زنان اسیر است. در ایران باستان چنین زنانی را چاکر زن می‌نامیدند. این زنان از حیث مقام اجتماعی در ردیف کنیزان زرخرید قرار می‌گرفتند (کریستن سن، ۱۳۷۷، صص. ٤٣٢ ـ ٤٣٣). نمونهٔ این ازدواج در منظومه‌های پهلوانی ازدواج کوش با یکی از زنان اسیرشده از سرزمین پیل‌گوشان ((ایرانشاه بن ابی الخیر، ۱۳۷۷، ص. ۲۰۲، ب ۹٦۱ ـ ۹٦۷) و ازدواج گرشاسب با دختر شاه کابل (اسدی طوسی، ۱۳۹۳، ص. ۲۳۷، ب ۷ ـ ۱٦) است.

در این ازدواج‌ها حاکمان پیروز به احساسات و علایق زنان وقعی نمی‌نهند. البته برای انتخاب این زنان به‌عنوان همسر به دو عامل مهم همسانی از حیث طبقهٔ اجتماعی و زیبایی توجه دارند. بدترین نوع ازدواج‌ها در منظومه‌های پهلوانی همین نوع است. در این منظومه‌ها اکثر زنانی که بدین گونه ازدواج کرده‌اند از طرف همسرانشان مورد بی‌مهری قرار می‌گرفته‌اند و چه‌بسا آسیب‌های جبران‌ناپذیری بر آنان وارد می‌شد؛ چنان‌که کوش پیل‌دندان بر همسرش خشم می‌گیرد و او را به قتل می‌رساند ((ایرانشاه بن ابی الخیر، ۱۳۷۷، ص. ۲۰۲، ب ۹٦۱ ـ ۹٦۷).

در برخی موارد بعضی از زنانی که بدین گونه ازدواج کرده‌اند نیز به‌سبب عدم رضایت از این ازدواج‌ها، برای نجات خود و انتقام از خاندان خود تلاش می‌کردند که همسرانشان را به هلاکت رسانند؛ چنان‌که دختر شاه کابل با جامی زهرآگین می‌خواست گرشاسب را از پای درآورد (اسدی طوسی، ۱۳۹۳، ص. ۲۳۷ ـ ۲۳۸، ب ۱۹ ـ ۲۵).

٣ ـ ٢ ـ ٤. ازدواج از طریق خرید همسر

در نظام مردسالاری و قرار گرفتن مرد در رأس هرم قدرت در خانواده و نیز فرایند کالایی شدن زن سبب می‌شد که مردان به کار خریداری همسر یا همسران خود اقدام کنند. این وضع در جوامع مختلف به صورت‌های گوناگون رواج داشته است. در ایران قدیم این زنان را نیز چاکر زن می‌نامیدند (کریستن سن، ١٣٧٧، صص. ٤٣٢ ـ ٤٣٣).

در منظومه‌های پهلوانی پس از *شاهنامه* نیز این نوع ازدواج‌ها دیده می‌شود. دلیل این نوع ازدواج‌ها فقر و درویشی خانوادهٔ دختر بوده است. چنان‌که در بهمن‌نامه مردی فقیر از بازرگانی ثروتمند وام می‌گیرد و چون توانایی پرداخت بدهی خود را ندارد به‌ناچار و برخلاف میل و ارادهٔ دخترش، او را به مرد بازرگان می‌فروشد:

اگر سیم داری بسنج و بیار — وگرنه به من دخترت را سپار
به ناکام دختر بدو داد مرد — برست آنگه از رنج و گفتار سرد
مکن وام اگر باشدت مغز و هوش — نگر تا نباشی تو دختر فروش

(ایرانشاه بن ابی الخیر، ١٣٧٠، ص. ٤٥٨، ب ٧٧٨٧، ٧٧٩٠ ـ ٧٧٩١)

٣ ـ ٢ ـ ٥. ازدواج براساس سنت حماسی

در ایران باستان کمال مطلوب دختران این بوده که مردان در حرفهٔ خود کارآزموده باشند (مظاهری، ١٣٧٧، ص. ٥٢). به همین دلیل در جوامع و قبایل کهن یکی از آیین‌های پرتکرار ازدواج، مراسم سنت آزمودن خواستگاران بوده است. بدین معنی که یا پدر دختر و یا خود او به شیوه‌های مختلف، شایستگی خواستگار نظیر خردمندی و زور و مردی جوانان را می‌سنجیدند و هر کس که از عهدهٔ آزمون‌ها برمی‌آمد به دامادی یا همسری برمی‌گزیدند (آیدنلو، ١٣٨٧، ص. ٢).

در منظومه‌های پهلوانی پس از *شاهنامه* برای سنجش شایستگی خواستگاران سه آزمون مهم

گذاشته شده است. این آزمون‌ها عبارت‌اند از: کمان‌کشی، فرش و برتری بر دختر در میدان رزم.

۳ ـ ۲ ـ ۵ ـ ۱. آزمون کمان‌کشی

مهم‌ترین آزمون ارزیابی قدرت و توان خواستگار در منظومه‌های پهلوانی «کمان‌کشی» است که احتمالاً پیشینه‌ای هندواروپایی دارد. در این شیوه، شرط ازدواج با دختر کشیدن کمان است؛ بدین گونه که معمولاً کمان بزرگ و سنگینی که به فرمان پدر ساخته شده و یا از بزرگان و یلان پیشین به یادگار مانده است به خواستگار داده می‌شود تا آن را زه کند و بکشد. در روایات پهلوانی ایرانی قدیم‌ترین نمونهٔ این بن‌مایهٔ حماسی - آیینی در *گرشاسب‌نامه* است (همان، صص. ٤ ـ ٥). در این منظومه، قیصر روم شرط ازدواج با دخترش را کشیدن کمان قرار می‌دهد و از بین همهٔ پهلوانان فقط گرشاسب از عهدهٔ آن برمی‌آید و کتایون را به زنی می‌گیرد (اسدی طوسی، ۱۳۹۳، صص.۲۱۰ ـ ۲۱٤، ب ۱ ـ ۱۰۳).

۳ ـ ۲ ـ ۵ ـ ۲. آزمون فرش

در *بانوگشسب‌نامه* رستم با برگزاری آزمون فرش به شیوه‌ای نو و خاص، داماد را از میان پهلوانان برمی‌گزیند. مراسم این‌گونه است که تمام پهلوانان ایران که خواستگار بانوگشسب هستند بر فرشی می‌نشینند، رستم با قدرت استثنایی خود به‌یک‌باره فرش را تکان می‌دهد. جز گیو که فرش را به‌سختی گرفته است سایر پهلوانان را از فرش بیرون می‌اندازد و بدین ترتیب بانوگشسب به همسری گیو، پهلوان‌ترین پهلوان ایرانی درمی‌آید (*بانوگشسب‌نامه*، ۱۳۹۳، صص. ١٦٧ ـ ١٦٨، ب ٩٤٤ ـ ٩٥٠). در این ازدواج عاشق شدن خاص مردان است و زن حق انتخاب ندارد، بانوگشسب در اعتراض به این نوع رفتارها، در شب زفاف، دست و پای همسرش، گیو را با طناب می‌بندد و زیر تخت می‌اندازد (همان، ص. ۱۷۲، ب ۹۹۱ ـ ۹۹۳).

٣ ـ ٢ ـ ٥ ـ ٣. برتری بر دختر در میدان رزم

بر پایهٔ روایات و افسانه‌های ایرانی اگر دختر پهلوان بانو و جنگجو باشد شرط و آزمون ازدواج با او برتری بر وی در میدان نبرد یا زورآزمایی است (آیدنلو، ١٣٨٧، ص. ٣). در منظومه‌های پهلوانی پس از *شاهنامه* ازدواج همای و بهمن (ایرانشاه بن ابی الخیر، ١٣٧٠، صص. ١٣٢ ـ ١٣٩، ب ٢٠٠٣ ـ ٢١٣٠)، آذربرزین با دختر بوراسب (همان، صص. ٥١٨ ـ ٥٢٠، ب ٨٨٨٩ ـ ٨٩٢٠) و دختران کید هندی (*فرامرزنامه*، ١٣٨٢، ص. ٧٠، ب ٢٣٤ ـ ٢٣٦) از این نمونه‌اند.

در این نوع ازدواج‌ها دختر و پسر در مهرورزی و ازدواج استقلال عمل دارند و هدف و معیار مشترک دختران و پسران همسان‌گزینی از جهت، خردمندی، شجاعت و طبقهٔ اجتماعی است. آنگاه که بهمن، همای را شکست می‌دهد شجاعت و خردمندی خود را ثابت می‌کند، اما چون او را بیگانه‌ای بی‌بن می‌داند غمگین است و پس‌از آن که به نژادش پی می‌برد خدا را سپاس می‌گوید:

نیایش گرفت و ببوسید خاک — به پیش خداوند یزدان پاک
که بُد هم‌نبردم یکی شهریار — چون او نامداری مرا کرد خاک

(ایرانشاه بن ابی الخیر، ١٣٧٠، ص. ١٣٠، ب ١٩٦٣ ـ ١٩٦٤)

٤. نتیجه

خانواده اصلی‌ترین نهاد جامعه به‌شمار می‌آید. اهمیت این نهاد از آن جهت است که نقش بازتولید و جامعه‌پذیری اعضای جامعه را به عهده دارد و در همهٔ جوامع دیده می‌شود، اما شکل و کارکرد خانواده در زمان‌ها و مکان‌های مختلف متفاوت است. منظومه‌های پهلوانی اگرچه به‌مثابهٔ روایت‌هایی زیبایی‌شناختی ـ ادبی در محدودهٔ یک ژانر ویژه قابل‌بررسی‌اند، اما این متون نمایانگر سنت‌ها، نظام‌ها، نهادها و نمادهای فرهنگی، سیاسی و اجتماعی یک ملت‌اند و از این جهت از مهم‌ترین منابع باستان‌شناختی و تاریخی نظام خانواده در ایران هستند.

در منظومه‌های پهلوانی ازدواج و تشکیل خانواده یک ضرورت است و نقش بازتولید، مراقبت و نگهداری، جامعه‌پذیری، تنظیم رفتار جنسی، عطوفت و آماده‌سازی پایگاه اجتماعی را بر عهده دارد.

در منظومه‌های پهلوانی ازدواج یک عمل زناشویی است؛ یعنی دور کردن جامعه از فساد. کارکرد اجتماعی ازدواج سبب آرامش و امنیت می‌شود؛ بنابراین یک ضرورت اجتماعی و عامل آرامش و پارسایی است. همچنین یکی دیگر از مهم‌ترین اهداف ازدواج داشتن فرزند و حفظ نسل است تا جایی که عده‌ای تنها وظیفهٔ زن را در داستان‌های حماسی، تولید فرزند آن‌هم پسر برومند دانسته‌اند.

در منظومه‌های پهلوانی خانواده منبع مهمی برای تأمین نیازهای عاطفی و مهم‌ترین نهاد برای جامعه‌پذیری افراد است و برای تمام اعضای خانواده (به‌ویژه کودکان) کارکرد مراقبتی دارد. پایگاه اجتماعی افراد براساس موقعیت خانوادگی آنان مشخص می‌شده است. در این دوران وراثت اصلی‌ترین عامل تعیین‌کنندهٔ پایگاه اجتماعی افراد بوده، به‌طوری‌که موقعیت هر فرد همراه با تولد او زاده می‌شده و گذر از یک طبقه به طبقهٔ دیگر ناممکن بوده است.

مهم‌ترین شکل‌های ازدواج در منظومه‌های پهلوانی عبارت‌اند از: ازدواج سیاسی، پنهانی، ازدواج با زنان اسیر، ازدواج از طریق خرید همسر و ازدواج براساس سنت حماسی.

در منظومه‌های پهلوانی پس از *شاهنامه* براساس سنت حماسی برای سنجش شایستگی خواستگاران سه آزمون مهم گذاشته شده است. این آزمون‌ها عبارت‌اند از: کمان‌کشی، فرش و برتری بر دختر در میدان رزم

در تمام این ازدواج‌ها هر جا طرفین ازدواج به هر طریقی حق انتخاب داشته‌اند (حتی در ازدواج‌های سیاسی نظیر ازدواج آبتین و فرارنگ)، آن ازدواج، موفق بوده است؛ و هر جا دختران حق انتخاب نداشته‌اند و به اجبار ازدواج صورت می‌گرفته (حتی در ازدواج‌هایی که براساس سنت حماسی رخ داده است) به‌نوعی با واکنش دختران مواجه می‌شده است.

پی‌نوشت‌ها

1. diachronic
2. synchronic
3. construct

٤. این مقاله مستخرج از رسالهٔ نویسنده با عنوان «حکمت عملی در منظومه‌های پهلوانی پس از شاهنامه» است. در نگارش آن از راهنمایی‌های دکتر سجاد آیدنلو، مشاور رساله، بهره برده شد.

٥. socialization
٦. social status

منابع

قرآن کریم.

آیدنلو، س. (١٣٨٧). چند بن‌مایه و آیین مهم ازدواج در ادب حماسی ایران با ذکر و بررسی برخی نمونه‌های تطبیقی. *مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی مشهد*، ١٦٠، ١ ـ ٢٣.

ارشادی، س.، و ذاکری، ا. (١٣٩٦). سرپرستی و فرزندخواندگی در شاهنامهٔ فردوسی با استناد به کنوانسیون حقوق کودک (١٩٨٩). *پژوهشنامهٔ ادب حماسی*، ٢٤، ٢٩ ـ ٥٢.

اسدی طوسی، ع. (١٣٩٣). *گرشاسب‌نامه*. تصحیح ح. یغمایی. تهران: دنیای کتاب.

اکبری، ر.، و دنیایی، ا. (١٣٩٦). *جامعه‌شناسی خانواده و آسیب‌های نوپدید آن*. تهران: آوای نور.

ایرانشاه بن ابی الخیر (١٣٧٠). *بهمن‌نامه*. ویراستهٔ ر. عفیفی. تهران: انتشارات علمی.

ایرانشاه بن ابی الخیر (١٣٧٧). *کوش‌نامه*. به کوشش ج. متینی. تهران: انتشارات علمی.

ایرانی، د. (١٣٣٤). *اخلاق ایران باستان*. تهران: چاپخانهٔ راستی.

بابا صفری، ع.ا.، و منوچهری، ک. (١٣٩١). تحلیل موضوعات غنایی در منظومهٔ حماسی بهمن‌نامه. *پژوهش زبان و ادبیات فارسی*، ٢٥، ٥١ ـ ٧٣.

بانوگشسب‌نامه (١٣٩٣). مقدمه، تصحیح و توضیح ر. کراچی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

بستان، ح. (۱۳۸۲). کارکردهای خانواده از منظر اسلام و فمینیسم. *روش‌شناسی علوم انسانی، ۳۵*، ٤ ـ ۳٤.

پاشایی فخری، ک. (۱۳۹۲). بررسی آموزه‌های تعلیمی در ازدواج‌های سیاسی ایران. *فصل‌نامهٔ تحقیقات تعلیمی و غنایی زبان و ادب فارسی، ۱۵*، ٤۷ ـ ۵۸.

پناهی، م.ح.، و کدخدایی، م.ر. (۱۳۹۸). ساختار خانوادهٔ ایرانی در دورهٔ ساسانی. *جامعه‌شناسی تاریخی*، ۲، ۲۹ ـ ٥٤.

پیرنیا، ح. (۱۳۹۱). *تاریخ ایران باستان*. ج ۲. تهران: نگاه.

تویسرکانی، م. (۱٤۱۳). *لئالی الاخبار*. ج ۳. قم: العلامه.

چراغی کوتیانی، ا. (۱۳۸۸). رویکرد اسلام به چهار رویکرد مهم خانواده. *معرفت، ۱۳۹*، ۳۵ ـ ٥٤.

چوبینه، س. (۱۳۷۷). *حکمت نظری و عملی در شاهنامهٔ فردوسی*. شیراز: نوید.

حجازی، ب. (۱۳۷۰). *زن به ظنّ تاریخ*. تهران: شهر آب.

ذوالفقاری زعفرانی، ر.، و علی‌نیا، ع.ر. (۱۳۸۹). بررسی تأثیر نهاد خانواده و مدرسه بر جامعه‌پذیری دانش‌آموزان مقطع متوسطهٔ رودهن. *پژوهش اجتماعی، ۸*، ۱٤۷ ـ ۱٦٤.

روح‌الامینی، م. (۱۳۹٤). ساختار اجتماعی ازدواج‌های شاهنامه. *نمودهای فرهنگی و اجتماعی در ادبیات فارسی*، تهران: آگاه، صص ۱٤٥ ـ ۱٦۳.

رستگار، ن. (۱۳۸٤). مشروعیت حکومت از دیدگاه فردوسی. *آینهٔ میراث*، ۲۹، ۹ ـ ٤۰.

رستگار فسایی، م. (۱۳۸۰). *فردوسی و هویت‌شناسی ایرانی. نامهٔ انجمن*، ۳، ٤ ـ ۳۰.

رنجبر، ا. (۱۳٦۳). *جاذبه‌های فکری فردوسی*. تهران: امیرکبیر.

رنجه بازو، ک. (۱۳٦۹). بازی. *پیوند*، ۱۲۹ ـ ۱۳۱، ۸۰ ـ ۸۳.

رویانی، و. (۱۳۹۱). تشابهات ویس و رامین و بهمن‌نامه. *جستارهای ادبی (ادبیات و علوم انسانی سابق)، ۱۷٦*، ۷۵ ـ ۹٤.

رویانی، و.، و نیازی، م. (١٣٩٦). جایگاه نام در ایران باستان. *مطالعات ایرانی*، ٣٢، ٥٧ ـ ٧٤.

ساروخانی، ب. (١٣٨٢). *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده*. تهران: سروش.

صفا، ذ. (١٣٦٩). *حماسه‌سرایی در ایران*. تهران: امیرکبیر.

عبدالملکی، س. (١٣٩٧). *نهاد خانواده در اسلام و ایران*. تهران: دانشگاه پیام نور.

عضدانلو، ح. (١٣٨٤). *آشنایی با مفاهیم اساسی جامعه‌شناسی*. تهران: نشر نی.

فرامرزنامه (١٣٨٢). به اهتمام م. سرمدی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

فردوسی، ا. (١٣٧٠). *شاهنامه*. تصحیح ژ. مول. دورهٔ چهارجلدی. تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.

فلاح، م. (١٣٨٩). مبانی آموزش و پرورش در شاهنامه. *نشریهٔ ادب و زبان دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، ٢٥، ٢١٣ ـ ٢٤٢.

کریستن‌سن، آ. (١٣٧٧). *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمهٔ ر. یاسمی. تهران: دنیای کتاب.

کجباف، م.ب. (١٣٨٤). رفتارشناسی جنسی در اندیشهٔ دینی. *مطالعات راهبردی زنان*، ٢٧، ١١٣ ـ ١٤٤.

کوسج، ش. (١٣٨٧). *برزونامه (*بخش کهن). تصحیح ا. نحوی. تهران: میراث مکتوب.

لطیفی، ع. (١٣٩٠). گونه‌های مختلف ازدواج در ادیان هندویی و مزدایی. *نامهٔ الهیات*، ١٤، ٥٩ ـ ٧٨.

مجمل التواریخ و قصص (١٣٨٩). تصحیح ملک‌الشعرا بهار. به اهتمام م. رمضانی. تهران: اساطیر.

مزداپور، ک. (١٣٧١). *زن در آیین زرتشتی*. آلمان: نوید.

مزداپور، ک. (١٣٨٦). *اندرزنامه‌های ایرانی*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

مصباح، م.ت. (١٣٧٧). *اخلاق در قرآن*. تحقیق و نگارش م.ح. اسکندری. ج٣. قم: مؤسسهٔ آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

مظاهری، ع.ا. (١٣٧٧). *خانوادهٔ ایرانی در روزگار پیش از اسلام*. ترجمهٔ ع. توکل. تهران: قطره.

مکارم شیرازی، ن.، و همکاران (۱۳۸۲). *تفسیر نمونه*. ج. ١٤ و ٢٢. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

میراحمدی، س.ل.، و همکاران (۱۳۹۵). انتخاب همسر مبتنی بر آموزه‌های اسلامی براساس تحلیل کیفی احادیث اصول کافی. *پژوهش‌های مشاوره*، ٦٢، ٥٢ ـ ٧٩.

نوابخش، م.، و فتحی، س. (۱۳۹۰). شیوه‌های فرزندپروری و سازگاری اجتماعی فرزندان. *مجلهٔ پژوهش دینی*، ٢٢، ٣٣ ـ ٦٤.

وکیلیان، م. (۱۳۸۱). *تاریخ آموزش و پرورش در اسلام و ایران*. تهران: انتشارات پیام نور.

References

Scruton, R. (2007). *The Dictionary of political thought, Palgrave Macmillan* . Edition3, Palgrave Macmillan UK, p. 649.

Shaked, S., & Safa, Z. (2011), Andaez, *Encyclopaedia Iranica* , Online Edition, Vol. II, Fasc.

Haghshenas, A. M., Samei, H., & Entekhabi, N. (2009). *Farhang Moaser, English - Persian.*Tehran: Farhang Moaser Publishers.

Iranian family system in heroic epopees after Shahnameh

Zahra Ekhtiari[*1], Moosa Keykha[2], Abolghasem Ghavam[3]

Received: 6/10/2020 Accepted: 18/11/2024

Abstract

Family is the main institution of society and its form can be seen in all times and places. Narrative texts of classical Iranian literature can be an important source in the historical recognition of family system in Iran. In heroic epopees, the system of family is one of the hypertextual themes and backgrounds. Discovering and explaining the structure of the family in these texts, like understanding the elements that make up the cultural foundations of a nation, can be the key for its archeological understanding for sociologists and historical researchers. Therefore, the aim of this research is to analyze the structure and functions of the Iranian family system and the forms and criteria for marriage in heroic epopees after Shahnameh (Banoogashsbnameh, Borzoonameh, Bahmannameh, Faramarznameh, Kooshnameh, and Garshasbnameh) by describing, analyzing content and comparing on one hand, and clarify the origin of (Islamic ـ Iranian) ideas of these epopees about family system on the other hand.

In these epopees, family formation plays the role of reproduction, protection and maintenance, socialization, controlling sexual behavior, compassion and kindness and preparing the social base. Political, secret

1. Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities Dr. Shariati, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (Corresponding author) ekhtiari@um.ac.ir

2 . Ph.D. graduate in Persian language and literature, Faculty of Literature and Humanities, Dr. Shariati, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

3. Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities Dr. Shariati, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

marriage, marriage with captive women, marriage through the purchase of a spouse and marriage according to the epic tradition are the most important forms of marriage in these epopees. These systems are two ـ dimensional; hence, both Islamic ideas and attitudes of ancient Iran towards family system, have found their way into these epopees.

Keywords: Family system, marriage, function, criteria, heroic